

Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében*

„Aki beszél, annak is azt a nyelvet kell megtalálnia, ami még nincs jelen. [...] Minden valódi szó, amit mondanak nekünk, nyilvánvalóan egy készséget feltételez a részünkről: hogy magunk mögött hagyjuk minden magunkkal hozott előítéleteinket és előzetes beállítottságunkat, és nyitottá váljunk a jövő határozatlan nyitottságába mutató intésre, amit minden hozzánk intézett szó hordoz.”

(GADAMER 1969/1994: 108.)

1. A nyelv történeti értelmezhetősége, a nyelvhez és annak tudományos leírásához való viszony természetesen áll akadémiai székfoglalóm középpontjában. Azt is megkerülhetetlennek tartom, hogy a nyelvhez való viszonyról, a nyelv leírhatóságáról ne csupán a szűkebben értett nyelvtudomány részantropológiájának keretében essék szó, hanem éppen tágabb, bölcséleti nézőpontból, amint azt a GADAMERTől választott mottó hivatott jelezni. Mert miképp nagy fizikai vagy biológiai rendszerek részelemeinek a mégoly alapos és részletes, ám elkülönített megismerése nem föltétlenül vezet el a teljes rendszer bármely fokú megismeréséhez, éppúgy a nyelvi elemek mégoly tüzetes és részletes, ám elkülönített vizsgálata sem tárja föl a nyelv emberi lényegét. E lényeg része a megismerés és a keresés, a bizonyosság és a bizonyosságon túli, a szemlélődés és a cselekvés örök összjátéka, egyén és közösség kölcsönhatásában. A tudomány hivatásos jellege és szigorú céljai, elkötelezettsége mellett sem feledkezhet meg az emberi minőségéről és ennek a közvetlen életvilágon túlmutató tényezőiről.

Az előadásban a magyar nyelvközösség és az általa beszélt magyar nyelv viszonyának egy kiemelkedő tényezőjét vázolom történeti szempontból. Ez a tényező a népnyelv (nyelvjárások) és a sztenderd (irodalmi nyelv) szembenállása a nyelvtudományi értelmezésekben. Amellett érvelek, hogy a korábbi modellekkel szemben a magyar nyelv és nyelvközösség nem hasadt ketté a népnyelv és sztenderd megoszlása mentén, mert szemantikai és megismerési alapjaik közösek. Közösek, mert a fogalmi konstruálás módjai, vagyis egyes jelenségek megértő feldolgozása és fogalmi szerkezetbe rendezése és e fogalmak jelentésként való használata nem kapcsolódik kizárólagosan szociolingvisztikai nyelvi változatokhoz, főképp nem a

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2010. november 22-én elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata.

népnyelv – sztenderd megoszláshoz vagy más elméletek szerint egymásra következésükhöz. Ellenben függ a közösségi kultúra konvencióitól. Elsőként a témaválasztást indokolom, utána az előadás tudományos nézőpontját rögzítem szellemtudományi és hermeneutikai, kognitív nyelvészeti jellegében. Majd a nyelv és az azt beszélő közösség kölcsönviszonyát értelmezem, ezután a sztenderdzíciót vázoló, a népnyelvre tett következményeivel együtt, továbbá a népnyelv és a sztenderd kétszattatú magyar értelmezéseit elemzem. Az utolsó részben három példán bemutatom az érvelés empirikus alapjait.

2. Sokaknak köszönhetem, hogy köszönetet mondhatok a laudációért. Tanáram, a kollégák, a diákok, a tanítványok, könyvkiadók, könyvszerkesztők, könyvtárosok tartoznak e széles körbe, itthon és külföldön egyaránt. Az első azonban a család. Ők itt ülnek körülünkben, örömmel és hálával mondhatom ezt. Ketten mégis hiányoznak. Pedig ők azok, akiktől a legtöbbet kaptam. A szüleimnek ajánlom székfoglaló előadásomat, hiszen ők adtak példát a kitartásra, a folytonos dologidőre, minden körülmények között. És ők adtak példát az igényes, igaz, tehát szép magyar beszédre, miközben más műveltségek és nyelvek magas szintű ismerete természetesnek számított a körükben. A közösség, a magyar nemzeti nyelvi közösség történeti hagyománya és általuk, általunk is történő jelene az állandó külső tájékozódással, a folyamatos személyes és közösségi önértelmezéssel szellemi létezésük belső tényezője volt. Saját létezésük autentikus megvalósulását segítették így elő, de nemcsak személyükre vonatkozóan, hanem a maguk helyén a magyar nyelvközség és kultúra diszkurzusában is. Bizonytalán ez mindannyiunk dolga, s ezt tesszük is, többek között a nyelvre irányuló mindenkori reflexiókkal, alkotó kölcsönhatással.

3. Nem példa nélkül vagyunk így. Ez a belátás is motiváló tényező lehetett, amikor az 1825. évi országgyűlésen *S z e c h e n y i I s t v á n* felajánlást tett „a nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent céljára”, a Magyar Tudós Társaság létrehozására. Az 1827. évi XI. törvénycikk „A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” címmel rendelkezik az alapításról.

Ismeretes, hogy „a hazai nyelv művelése”, a magyar „nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent célja” mint közösségi és művelődési tevékenység, mint tudomány és mint eszményítő program, történetileg meghatározott értelmezéseken alapuló kérdésirányokban jelentkezett az elmúlt jó kétszázötven évben, és jelentkezik ma is. E hosszú és összetett alakulástörténet számos összetevőt tartalmaz. Ilyen kérdés például az egyetemes nyelvi eszmény ideája, a magyar nyelv kidolgozottsága és teljesítménye más nyelvekével összehasonlítva, a történeti mintákhoz és hagyományhoz való kötődésnek vagy az újítások elfogadottságának a mértéke, a belső nyelvi és kulturális tagoltság vagy egyközpontúság jellege és mértéke. Mindebből egy, az elmúlt százötven évben központiként megfogalmazott kérdéskört mutatok be, a népnyelv (pontosabban a paraszti kultúra részeként funkcionáló nyelvjárások rendszere) és az irodalmi nyelv (pontosabban a nyelvi tervezési műveletekkel kodifikált, városi magas kultúra részeként funkcionáló sztenderd) alakulástörténetét vázoló. Azért ezt, mert a magyar művelődés történetében, szoros párhuzamban a hasonló európai folyamatokkal, ez bizonyul az egyik legfonto-

sabb nyelvi kulturális jelenségeknek. A magyar nyelv és nyelvközösség mai helyzetét e történeti folyamatok feldolgozása nélkül nem lehet meghatározni. És azért is ez a székfoglaló témája, mert a Magyar Tudományos Akadémia, így tagjai küldetésének is a magyar nyelv és nyelvközösség folyamatos értelmezésével tehet eleget.

A magyar nyelv történetében az egyik legalapvetőbb eseménynek tekintik a történettudomány, a nyelvészeti történettudomány, hogy hosszú alakulástörténet után a XIX. század első harmadára rögzült a magyar irodalmi nyelv, mai szakmegnevezés szerint a standard vagy sztenderd, megalakulásától kezdve az Akadémia jelentékeny közreműködésével. Az eddigi értelmezések majdnem kivétel nélkül a nyelvjárással, a népnyelvvel szemben határozták meg a sztenderdet, akár leíró módon, akár a nyelvi tervezésben a kiválasztás és rögzítés (előíró hatású kodifikáció) műveleteivel. A XVIII. század utolsó harmada, tehát lassan kétszázötven év óta a magyar művelődéstörténet, a magyar nyelvtörténet ezzel a kettősséggel küzd, pontosabban ezzel is küzd. Egyrészt a nyelvjárás, a népnyelv a tiszta forrás, az örök történeti hagyomány, másrészt a sztenderd a magas műveltség kidolgozott, kifinomult nyelve. A kettő szemben áll egymással, de egyik nincsen meg a másik nélkül. Másképp fogalmazva: a modernizáció kezdetétől nagy hatású elméletekben egy kétszatszátú rendszerben modellálódik a magyar nyelv és nyelvközösség, amelyben a két alapegység két különböző érvényességű értéken alapul, egyszerre egymást kiegészítve és egymást kizárva.

Előadásomban azt mutatom be, hogy a magyar nyelv, illetve a magyar nyelvet beszélő közösség nem hasonult meg, nem hasadt ketté a jelzett törésvonal mentén. Ehhez a nyelvnek a funkcionális, szemantikai (jelentéstani) oldalát érdemes vizsgálni. A magyar nyelven megformált közlések olyan jellegzetes szemantikai szerkezeteket mutatnak, amelyek szinte meglepő egységességgel érvényesültek a legkülönbözőbb korokban és társadalmi rétegekben. Ezek a jelentésszerkezetek a világ megismerésének sematikus módjaiból erednek, és részben egyetemes jellegűek, részben pedig egyes kultúrákra, esetünkben a magyarra jellemzőek.

Azt fejtem tehát ki a továbbiakban, hogy a magyar nyelvközösség által kumulált kulturális tudás olyan megismerési mintákat hagyományoz, mindig részben újraalkotott módon a nyelv jelentésszerkezeteiben, amelyek nem vagy nem feltétlenül válnak a kiejtési, a nyelvtani és a közösségi változások tárgyává. Vagyis: a történetileg kialakuló funkcionális változatok gyakran azonos vagy hasonló kognitív (megismerési), fogalmi műveleteken és szerkezeteken alapulnak. A megismerési alapú jelentések sem örök, a priori tényezők, de nagy tartóssággal érvényesülnek.

A kulturális alapú szemantikai folyamatok vizsgálata után lehet válaszolni arra, hogy hová vezetett a magyar nyelv elkerülhetetlen kiművelése, a későbbi szétkülönbözési folyamatok ellenére milyen összetartó folyamatok valósulnak meg a nyelvhasználat dinamikájában. S arra is, hogy a két nyelvváltozat kulturális alapú szembeállításának enyhítése vagy éppen megváltoztatása, majd az ezt megszüntetni kívánó szellemi erőfeszítések támogatása kézenfekvő és hasznos (lenne).

Talán nem becsülhető túl a téma fontossága: nem egyszerűen szakkérdésről van szó, hanem olyan történeti alakulásról, amely a magyar kultúrának és a magyar nemzetnek lényegi összetevője. A bemutatásban terjedelmi korlátok miatt nem té-

rek ki a nyilvánvaló európai vonatkozásokra, jöllehet a német nyelvtörténettel való párhuzamok igen erőteljesek (vö. VON POLENZ 1998).

4. A kifejtésben és az érvelésben elsőként saját nézőpontomat kell rögzítenem. Ez a nézőpont szellemtudományi és hermeneutikai, a kognitív nyelvészet kidolgozásában.

A kutatót és a tudományos diszkurzust legalább részben korlátozza, nézőpontját irányítja a történeti meghatározottság (GADAMER 1960/1984). KOSELLECK értelmezési keretét alkalmazva az összetett szerkezetű nézőpont egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múlttól), amely a történelmi eseményeket szemlélő beszélő vagy kutató történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövendőlt események mintáját tartalmazza (KOSELLECK 1979/2003: 401–30). A nézőpont és a történetiség nem írja fölül az egyetemes kategóriákat, a történeti koroktól független értékeket.

A modernizáció utáni kommunikációs társadalomban olyan tényezők határozzák meg a mindennapi életet és a világról való tudást mint a piac, a nyilvánosság, a közoktatás, a közigazgatás, vagy a mobilitás, az urbanizáció, a társadalmi mozgalmak és egyesülések. A MAX WEBER szerinti társadalmi szerkezet hármasságát: hatalom, gazdaság és kultúra (nyelv) az ezredforduló után másképp funkcionál, mint kétszáz évvel ezelőtt. Ez nemcsak a mindennapi életben cselekvők tapasztalati terét és elvárásait alakítja, hanem a kutatóét is. Az ezredforduló után olyan ismeretekkel tekinthetünk a magyar nyelvre és kultúrára, annak közösségére, amely korábban természetesen nem lehetett senki sajátja (l. pl. REICHMANN 1998; POLENZ 1998).

Többek között KOSELLECK (1979/2003), WHITE (1973) és GYÁNI (2003) munkáit alapul véve az látható, hogy a történelem újkori magyarázataiban a belső eredetű dinamika elve az uralkodó, az események alanyai és a folyamat kölcsönviszonyban ragadhatók meg, a mindenkor nézőpontból tekintve teljes egész a történelem (mintha lezárt lenne), jöllehet a jövő felé nyitott, és nem a jelenbeli nézőpontból visszafelé íródik, hanem egy múltbeli időponttól a jelen felé. Az ezredforduló nyilvánvalóvá vált a történetíró történeti meghatározottsága és a megkonstruált történet általános elbeszélés-jellege. Ez utóbbi csak részlegesen tudja kezelni a történetek párhuzamosságát és egymásra következését, össze nem függésüket.

A magyar nyelv történetének eddigi leírásait a lineáris elbeszélőmód jellemzi, amelyben az események egymást követik, egymásból eredve (az emberi élet, az életrajz analogikus metaforája közismert elbeszélő mód itt). Ezzel szorosan összefügg e történetelbeszélések gyakori célulvú jellege, amely szerint a magyar nyelv a tökéletes állapot felé alakul történetében.

A XVIII–XIX. század fordulóján a nyelvvel kapcsolatos reflexív tapasztalati tér és elváráshorizont filológiai jellegű adatokra és egy műveltségi eszményre épült, amelynek része volt az európai nyelvi eszmény és az ősi vagy népi, tiszta magyar nyelv. Mindez egy határozott fejlődéselvből konstruálódott: a korábbi, kevésbé fejlett kultúrából a fejlett felé haladás kétoszlatú, kétpólusú értelmezésében. A nyelv

történetének teleologikus, a változatokból a homogenizáció felé alakuló történeti értelmezése az újgrammatikusoknál fogalmazódott meg különös erővel (így HERMANN PAUL művében, vö. PAUL 1880), a magyar nyelv történeti leírásában PAIS DEZSŐ (1953) és BÁRCZI GÉZA (1963) hasonló jellegű munkáiban. Az ezredforduló reflexív tapasztalati tere és elváráshorizontja használati adatokat tud és kíván, hálózatalvú funkcionális variabilitást sok közösségi csomóponttal és teljesítményelvű minőségi tényezőt tartalmazva. Úgy, hogy a nyelvi kommunikációban az (ön)azonosítás, az önreflexió és a belső irányultságú kreativitás a meghatározó tényező, a nyelv emergens, potenciál jellegét előtérbe állítva.

Éppen itt ragadható meg a kérdéskör egyik lényegi, látszólag önellentmondó eleme: a magyar nyelvközösség tagjai ma is keveset tudnak nyelvtársaik nyelvi teljesítményéről, hétköznapi beszélőként nem tudjuk, hogy miképp beszélnek a magyar nyelvterület különböző részein. Mégis egyben marad a nyelvközösség és a nyelvhasználat. Ezt nem a nyelv mint tárgyiasított, átmetaforizált cselekvő hajtja végre, hanem a beszélők. Ennek egy alapvető tényezője a mostani előadás témája.

5. Az előadás fő kérdésének megválaszolását a nyelv és az azt beszélő közösség kölcsönviszonyú értelmezésével lehet a továbbiakban megközelíteni.

Egy nyelvközösségre egyrészt a kulturális kumuláció jellemző (TOMASELLO 1999/2002): a felhalmozott tudás folyamatosan alakul az újabb kogníciós műveltekkel, egyes elemek háttérbe kerülnek vagy eltűnnek, újabb elemek megjelennek. Ez szorosan összefügg a közösség működésének önalkotó (autopoetikus) és önreferenciális jellegével (LUHMANN 1998: 866 kk.). A kulturális tudás nem vagy nem kizárólag valamilyen külső instanciából ered, hanem a közösség önmagára is irányuló és önmagát kinyilvánító alkotó folyamataiból. A közösség, a társadalom önmagát és önmaga környezetét is meghatározza, más közösségek viszonyában. Az újkorban, és kivált az ezredforduló táján ezek a folyamatok az önreflexióra és az önreferenciára korábban nem látott mértékben összpontosító közösségekben történnek.

A történetileg a társas megismerésben és a kommunikatív cselekvésekben kialakult, fenntartott, illetve alakuló nyelv a társadalmi valóság része, másrészt a tapasztalatban folyamatszerű (l. LUCKMANN 1982: 1573). A nyelv leírását a nyelvközösség viszonyában ma a használati alapú, funkcionális értelmezés képes leginkább autentikusan elvégezni. A funkcionális nyelvészet

a) a nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából bemutatja be;

b) a nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben írja le, nem önmagukban;

c) a jelentés egyenrangú az alakkal vagy elsődleges ahhoz képest (l. LANGACKER 1987; GIVÓN 2001; RADDEN–DIRVEN 2007).

Egy nyelv nyelvtana egyaránt tartalmaz egyetemes és kultúraspecifikus összetevőket. Egy nyelv szemantikai rendszere a nyelvet beszélő közösség kulturális felhalmozásának (kumulációjának) is eredménye, az univerzális megismerési módok mellett. A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé. A használat

alapú nyelvtudomány fő alapelvei a következők (BARLOW–KEMMER 2000; LANG-ACKER 1987; GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007):

a) Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között.

b) A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság.

c) A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.

d) A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.

e) A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.

f) A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

A közösség cselekvéseiben és kulturális felhalmozásában a nyelv történeti jelenség, változik. A változás a rendszer része, mert a kulturális kumuláció része. A nyelv időben létezik, a változás inherens jellemzője. A nyelvi változás mindig a cselekvő, azaz beszélő ember teljesítménye: a beszélő változtatja meg a nyelvet, nem a nyelv változik önmagában. A nyelvi változás közege a nyelvhasználati esemény, amelyben a beszélő ember cselekszik, és vagy teljesen igazodik a korábbi sémákhoz, vagy változtat ezeken.

A nyelvi változást eredményező emberi, nyelvi cselekvésre az jellemző, hogy a beszélőközösségben és a nyelvi rendszerben végbemenő változás az egyedi nyelvhasználati esemény végrehajtójának nem vagy nem feltétlen célja. A beszélő a közvetlen beszédhelyzetnek megfelelően beszél, saját nyelvi tudásához képest valamilyen újdonságot létrehozva, de nem a teljes rendszer megváltoztatásának tudatos céljával. A nyelvi változás eredménye, de nem célja a cselekvésnek (ez a láthatatlan kéz elméletének lényege; vö. KELLER 1990). Az ilyen cselekvésnek az egyik eredménye a közvetlen szándékolt beszédcselekvés eredménye az adott helyzetben; a másik, a rendszerre ható eredménye nem szándékolt hatás. „Az organikus eredetű társadalmi jelenségek úgy jellemezhetők, hogy ezek mint egyéni kezdeményezések nem szándékolt eredőit mutatkoznak meg” (KELLER 1990: 90).

A nyelvhasználati eseményekben végbemenő változás alapja a replikáció, a konvencionált nyelvi kifejezések ismételt használata (CROFT 2000: 3 kk.). Az átlagos replikáció a nyelvhasználati konvencióknak való megfelelés, az alterált replikáció megsérti a nyelvhasználat konvencióját. Az alterált replikáció funkcionális alapú, ez a nyelvi innováció lényegi tényezője, amely a kiterjesztés (propagáció) közösségi szelekciós műveletével egészül ki teljessé (vö. LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 1985; GEERAERTS 1997; BLANK–KOCH eds. 1999).

Az itt tárgyalandó magyar nyelvtörténeti és közösségtörténeti jelenségeknek további jellemzője a részleges tudatosság, (ön)reflexivitás, amely a replikáció megvalósulásait a sztenderd változatban részben irányította és irányítja. Azok a nyelvi változások, amelyek a népnyelv – irodalmi nyelv (sztenderd) szembenállás modelljét motiválták, alteráló replikációs változások, és egyik fő jellemzőjük a közös szemantikai alap, a kulturális hagyományozott megismerési sémák rendszere.

A fent megnevezett tényezők mellett a nyelv történetiségének feldolgozhatósága, tapasztalatisága további sajátos jellemzőket mutat. A nyelv történetében nincsenek elbeszélte történetek, mint a történelemben, vagy csak nagyon kevés van. Sokkal kevesebb a reflektált nyelvi esemény, amelynek részese, átélője, kortársa

beszámol arról, szemben a közösségi eseményekkel, amelyeknek epizódként lehet valami közük más hasonló eseményekhez, és amelyek együtt történelmet alkotnak. Vannak értelmezett nyelvi produktumok, de a különidejűségek egyidejűsége (itt: a különböző időpontokban, korokban létrehozott szövegek egyidejű ismerete, hagyományként való feldolgozása) nem olyan mértékű, mint az irodalom esetében: a korhoz kötöttség, az adott szöveg régisége, történeti jellege nyilvánvaló, de kevésbé a közösségi kulturális tudás része (KOSELLECK 1979/2003). A nyelv történetének kollektív szingulárisa (a nyelvi történeteknek, a nyelvhasználati eseményekben bekövetkező alterált replikációknak az egyetlen történetként való értelmezése és szemantikai leképezése) a társadalomtörténetnél vagy a politikatörténetnél erősebb reflexivitást kíván. Ugyanakkor a modernségben a nyelvre irányuló reflexivitás növekvő mértékű.

6. A magyar nyelv és kultúra kétpólusú (népnyelv – sztenderd vagy irodalmi nyelv) eszmetörténeti modellálása a sztenderdizáció amúgy megkerülhetetlen folyamatának egyik értelmező eredménye.

A sztenderdizáció a sztenderd nyelvváltozat (az irodalmi nyelv) kiválasztásának és tudatos rögzítésének (kodifikációjának) műveletsora (vö. MILROY–MILROY 1986: 27; GARVIN 1993/1998; WARDHAUGH 1986/1995: 33; TOLCSVAI NAGY 1998, 2004a, 2004b). A sztenderdizáció a nyelvi tervezés egyik legfontosabb működési területe, eredményeként a kodifikáció legáltalánosabb megnyilvánulási formája a leíró nyelvtan, az értelmező szótár és a helyesírási szabályzat. A Magyar Tudós Társaság (vagyis a Magyar Tudományos Akadémia) megalakulása után, még 1848 előtt mindhárom kodifikációs kézikönyvet megalkotta (a magyar sztenderdizációra l. TOLCSVAI NAGY 2007a, 2007b). E műveletsor az európai kultúrákban, így a magyarban is főképp a XVIII. és XIX. században zajlott le. A nyelvi tervezési folyamat annak végrehajtói értelmezésében (mai kifejezésekkel) nyelvtudományi és művelődésszociológiai megfontolások alapján történt. A sztenderdizáció a végrehajtók szerint a tökéletes nyelvváltozat megtalálása és kifejtése, azaz rögzítése volt, történeti folyamatok betetőzéseként és az európai nyelvi eszmény megvalósulásaként. E szellemi alapozás egyértelműen összekapcsolódott a nemzeti önállóság politikai és nyelvi kinyilvánításával.

A XIX. század közepére nyilvánvalóvá lett, hogy a sztenderdizáció eredményeként olyan magyar nyelvváltozat formálódott meg, amely fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szociolingvisztikai tekintetben is elkülönült a nyelvjárásoktól, ha nem is egyenlő mértékben, és nem is végzetesen. A romantika, majd a pozitívizmus nyelvértelmezései és az ennek keretében végzett nyelvtervezési (kodifikációs) tevékenysége olyan kettősséget eredményezett, amelynek két modellált pólusa, a népnyelv és a sztenderd egyszerre áll egymással szemben és egyúttal egymásra vannak szorulva. A népnyelv vagy nyelvjárás mint a tiszta ősi forrás, a sztenderd vagy irodalmi nyelv mint a műveltség és kifinomultság képviselt értéket, egymással szemben állva, és egymást kiegészítve.

A XIX. század első felében talán kevésbé látszott jelentősnek az, ami az ezredfordulóra nyilvánvalóvá lett: a sztenderdizáció egyúttal a XIX. század első kétharmadában lezajlott magyar társadalmi változások egyik tényezője, megvalósítója.

A rendi társadalomból a polgári felé haladás egyik nyilvánvaló jele a művelődés szerepének megnövekedése és társadalmi kiterjedése (a társadalomtörténeti háttérre vö. GYÁNI–KÖVÉR 1998). A magas műveltség és a kiművelt nyelvváltozat egymást feltételezi. A leírásokban kellően nem hangsúlyozott szemantikai kidolgozottság, árnyaltság és pontosság nyelvi megvalósulása elválaszthatatlan a magas szintű, erősen absztrakciós modernizációs tudományos és közművelődési megismeréstől. Ez a megismerés elválk a népi megismerés közvetlen tapasztalati alapjaitól, de megtartja az egyetemes és kultúraspecifikus megismerési módokat (erről l. alább a 8. rész elemzéseiben). Mégis, ez az elválás a sztenderdizációnak és a sztenderd nyelvváltozatnak elit jelleget ad. A sztenderd a gyakorlatban felülről lefelé terjedhet(ett), hiszen a nyelvjárási változatosság önmagától azt nem hozta létre. Mindennek eredményeképpen a nyelvjárás, a népnyelv fokozatosan leértékelődött, és a műveletlenség képzete kapcsolódott hozzá, hasonlóan például a német nyelvtörténeti folyamatokhoz (l. KISS szerk. 2001: 47 kk.; a jelenség általánosabb háttérére l. VON POLENZ 1998).

Miért történt mindez így, és miért nem dolgozták fel a kutatók sokáig a társadalom- és művelődéstörténeti folyamatokat? Amennyiben megmaradunk az értelmezésben a népnyelv – sztenderd kettősségnél, a következők állapíthatók meg (dialektológiai és szociolingvisztikai viszonyításukra l. KISS szerk. 2001: 42–6).

A népnyelv a paraszti életforma és műveltség része, az általános népi tudás közege. Ez a népi tudás, amely a népnyelvben konceptualizáló műveletek sokasága révén képeződött le és adódott tovább egy tradicionális kulturális kumulációban, alapvetően a földművelés, állattartás és önellátás tapasztalatain alapul. Kogníciós és szemantikai konstruáló műveletei egyetemes elveken alapulnak, de kultúrához kapcsolódva specifikusan valósulnak meg, a történetileg kialakult tapasztalati tereken belül és azok kiterjesztéseként. A népnyelv és a népi tudás továbbadása elsősorban a mindennapi tevékenységek során történt meg, amelyekben a munka és a család nem válik élesen el. A népnyelvre elsősorban az ismétlődő replikáció jellemző. (Tágabb értelmezésre vö. pl. GROBER-GLÜCK 1982.)

A sztenderd (irodalmi nyelv) a polgári művelődés közege és követelménye, elit felfogású, amennyiben elkülönül a népnyelvtől és népi tudástól. A professzionális tudományos és művészi tudás közege, erős absztrakciós törekvésekkel és eredményekkel. Konceptualizáló műveletei kiterjednek a közvetlen tapasztalatin túlra is, programszerűen, kreatívan, reflexíven és önreflexíven. Kogníciós és szemantikai konstruáló műveletei egyetemes elveken alapulnak, kultúrához kapcsolódva specifikusan valósulnak meg, de gyakran más kultúrákkal való diszkurzív kapcsolatban, a történetileg kialakult tapasztalati tereken belül és azok rendszeres és programszerű kiterjesztéseként. A sztenderd nyelvváltozat(ok)kal összefüggő modernizációs alapú tudás továbbadása elsősorban intézményes iskolázottság keretében történik meg, a családtól és a munkától elkülönülve.

A két nyelvváltozat és a mögöttük lévő megismerés- és tudástípus e ponton látszólag tragikusan elkülönül. Hiszen a sztenderd ugyan népnyelvi változatokból ered kodifikálói szerint is, de attól lényeges tényezőkben különbözik. Emellett a népnyelv, a nyelvjárás fő funkciója jelentősen átalakul. Míg a XIX. században kommunikációtörténeti szempontból alapvetően a regionalitás, a helyi közösség összetartó

és azonosító tényezőjeként funkcionált, addig az elmúlt száz évben fokozatosan inkább helyzetű, szituációs szerepet töltött be diglossziás vagy diglosszia közeli helyzetekben: a nyelvjárást vernakulárisaként (anyanyelvjárásaként) beszélő bizalmas helyzetben nyelvjárást használja, formálisabb helyzetben formálisabb, sztenderd vagy sztenderd közeli változatot (I. KISS 1995; WARDHAUGH 1986/1995). A sztenderdre kodifikálásakor az alteráló replikáció jellemző, hosszú távú funkcionálásában a kodifikálók szándéka szerint inkább az ismétlődő replikáció, az ezredfordulós tapasztalatok szerint inkább az alteráló replikáció.

Ám mint alább látható lesz, a két történeti nyelvváltozatnak (nyelvváltozattípusnak) a szemantikai alapjai és szemantikai kiterjesztései, a megismerésre épülő nyelvi konstruálások alapjai közösek, egyetemes és kultúraspecifikus vonatkozásokban egyaránt.

7. Ebben a rendkívül összetett folyamatban az áttekintő, globális szemlélet, értelmezés a létrehozott népnyelv – sztenderd szembenállás feloldását, megoldását kereste (vö. TOLCSVAI NAGY 2010). Leghatásosabbnak a szintézisre törekvés bizonyult, amely máig jelentkező törekvés. Az első jelentős szintéziskísérlet SIMONYI ZSIGMONDTól származik. Ezt a következő idézetekkel mutatom be röviden: „csak az a helytelen, csak az a magyartalan, amit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol se használ, ellenben helyes, ami a népnél akármilyen csekély területen szokásban van. Ez az általános tétel azonban az irodalmi nyelv szempontjából ezzé módosul: Helyes mindaz, amit az egész magyar nép vagy a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás se, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak. Helyes tehát minden, amit az irodalmi nyelv már eddig is a népnyelvből elfogadott, és amit a népnyelvi kifejezések mintájára alkotott. Helytelen ellenben, ami egy-egy írónál az egész népnyelv szokásaival ellenkezik; s az ilyen csak akkor tűrjük el kénytelen-kelletlen, ha valami okból állandó elemévé lett az irodalmi nyelvnek” (SIMONYI 1905²: 211).

És: „Az irodalom a műveltségnek, a szellemi életnek fő letéteményese és gyarapítója” (SIMONYI 1905²: 164). „mégis mindig [...] a népi újul meg duzzadó élet erővel” (SIMONYI 1903: 7).

SIMONYI ZSIGMOND a népnyelv és az irodalmi nyelv elméleti és gyakorlati szintézisében, eszmetörténeti összegzésében saját nézőpontjából bemutatta, hogy a népnyelv nem csupán a magyar nyelvjáráások legfontosabb morfofonológiai jellemzőiből áll össze, hanem a népi kategorizáció nyelvben reprezentált világleképezésének a summájából. SIMONYI azért kísérte meg a szellemtudományi szintézist, mert egyrészt hatott rá a korai romantika nyelvszelleme fogalma, főképp HERDER és WILHELM VON HUMBOLDT kidolgozásában, másrészt viszont hatott rá az újgrammatikus nyelvelmélet természettudományos alapozása s egyúttal fejlődéselvű nyelvtipológiai modellje, amely céllevű művelődési történetiséget feltételezett. Ezért lett a népnyelv fogalmának alapja Petőfi és Arany költészete, egy társadalomtörténetileg időtlenített megismerési közösség kognícióinak rendszerében. Egyúttal a nyelv vagy nyelvváltozat mint tárgyiasított, átmetaforizált cselekvő konstruálódott, és a cselekvés, a társas jelentésképzés folyamata teljesen háttérbe szorult.

Ám épp a jól felismert kettősségnek ez a sajátos értelmezése akadályozta a tényleges szintézist: a célelvűség és a nyelv mint cselekvő metaforája mégis inkább a népi és a magas kultúrájú kategorizáció elkülönítését eredményezte a leírásban, mint azok közös voltának feltételezését.

SIMONYI dichotomikus szintéziskísérletét hasonlók követték a későbbi évtizedekben, például PAIS DEZSŐ (1953) vagy BÁRCZI GÉZA (1963) nagy hatású munkásságában, de már kisebb értelmezői jelentőséggel. HORVÁTH JÁNOS (1908/1976) szintézisében is a jelzett kettősség uralkodott. Ez a szemléletmód a magyar nyelvudományban az 1950-es és 60-as években érte el csúcspontját, amikor vezető nyelv-tudósok a nyelvjárások kihalását és az egységes irodalmi nyelv általános használatát látták megvalósulni a közeljövőben. Ennek fő térmetaforája szerint az irodalmi nyelv a nyelvjárások „felett” áll. Ez a térmetafora már HERMANN PAUL elméletének is egyik központi eleme.

Olyan értelmezési keret alakult ki a XX. század közepére, amelyben a történeti fogalmak és a fogalmakat jelölő kifejezések szemantikája mintegy önálló életre kelt, amennyiben e fogalmak konstruálása mindinkább elszakadt az empirikus alapoktól és egy célelvű történetiszemlélet leképező eszközévé vált. Lényegében itt is egy aszimmetrikus ellenfogalmi pár alakult ki, ahogy azt KOSELLECK (1979/2003: 241–9) megfogalmazta. A nyelvudományi értelmezés „mi” tudatú nézőpontja a sztenderd lett, ennek értékelő és leíró perspektívája határozta meg a nyelvjárások, a népnyelv státusát. A megnevezés rejtett szemantikája a hierarchikus viszonyt pontosan leképezte: e modellben a sztenderd változatai alkotják a „nemzeti nyelv” kategóriáját, amelytől a népnyelv kategóriája különül el: „Nyelvünknek – mai állapotában – két fő típusa van: a nemzeti nyelv és a népnyelv. Az előbbinek írott változatát irodalmi nyelvnek, beszélt változatát pedig köznyelvnek szoktuk nevezni” (MMNy. 464). A „nemzeti nyelv” megnevezés elsődleges indoklottsága a sztenderd mindenkire kiterjedő (vagy annak vélt) érvényéből ered: nemzeti az, amelyben a nemzet minden tagja részesül. Ám a szemantikai szétkülönítés meg is fordítható, a rejtett jelentéspárban a népi nem része a nemzetinek.

A látszólagos paradoxikus értelmezésben az általánosan értékesebbnek tartott sztenderd nézőpontjából a népnyelv egyszerre tételeződött mint az ősi tiszta forrás és mint a műveltség hiányának közege. Egyrészt veszteség, másrészt meghaladni kívánt történeti maradvány. Következésképpen az említett esztétörténeti folyamatokban úgy tűnik föl, mintha elvesztettünk volna valami alapvető nemzeti értéket, miközben a veszteséget az azt előidézők, illetve kodifikálók siratják. E veszteség a kulturális ártatlanság lenne? És valóban elvesztettünk valamit? Vagy egyfajta logiko-kognitív késztetésből hoztunk létre egy dichotómiát? Nem mesterseges és merev ez a kettősség, amely a könnyebb megérthetőség miatt a szembenállás két szélső pontjára tol ki két nyelvi funkciót, amelyek amúgy összeérnek? A kérdések a magyar nyelv és nyelvközösség jellegzetes önértelmezéseiből erednek.

A magyar nyelv és nyelvközösség önértelmezései meglehetősen változatosságot mutatnak. Jellegzetes modell a) a történeti tragikumközpontú; b) a tökéletes nyelvhez mint abszolútumhoz viszonyuló célelvű; és c) az értékharító, közömbös önértelmezés. A magyar művelődés itt tárgyalt, főntebb idézett általános önreflexív, önértelmező folyamataiban a célelvű eszme érvényesült. Ebben az értelmezésben a

magyar történelem, így a magyar nyelv története mint teleologikus folyamat a vég elérésére irányul. A végpont a teljes függetlenség, tisztaság, érintetlenség, minden külső hatás kizárása, az önkiteljesedés, az üldözöttség utáni végső állapot, e világi eszkaton (a jelenségre általánosabb összefüggésekben l. BLUMENBERG 1957/1994). A történeti folyamat időtlen lenne, örök tényezők révén valósulna meg, amelyben a nyelv megmutatja, kiteljesíti önmagát.

Nem tudunk szűkebb nyelvtudományi választ adni erre a kérdésre. Nem tagadható a nyelv történetileg elérhető optimális változatának lehetősége, amely tisztán nyelvi, egyetemes és specifikus jellegzetességekből eredhet (vö. MILROY–MILROY 1985: 8), de jelezni kell mind az empirikus igazolhatóság, mind a megjósolhatóság nehézségeit. Az újgrammatikus iskola a szabályos nyelvi változások történeti rendszerében látta a nyelv lényegét, éppen ebből eredt célelvű, finalista jellege. A célelvűség, a tökéletes és homogén állapot megvalósulása eddig nem következett be, és nem is látszik a nyelvi történelem végének eljövetele. Az 1950-es években főképp a N. CHOMSKY által kidolgozott transzformációs generatív grammatika egyik fő elméleti tétele a megjósolhatóság volt, az egy nyelv összes lehetséges szintaktikai szerkezetének (formális mondat szerkezetének) matematikai értelemben vett megjósolhatósága, formális logikai előállíthatósága. Ez a tétel nem igazolódott be ez idáig. Egy nyelv viszonylag jól adatolt és feldolgozott eddigi történetéből fejlődésirányokat nem lehet előre biztosan megjósolni, beleértve a tökéletes vagy annak hitt állapotot és annak elérését. A nyelv közösségi történeti és megismerő jellege a nyelvi változás inherens voltát is magában foglalja, ahogy arról főntebb KELLER (1990) és CROFT (2000) modellje alapján szó volt.

Az 1980-as évek végétől a nyelvjárások megítélése a magyar nyelvtudományban gyorsan és alapvetően megváltozott (vö. KISS szerk. 2001: 47–57).

Az ezredfordulón megmutatkozik, hogy a magyar nyelv és az azt beszélő közösség története nem jutott önmaga végéhez sem a megvalósuló tökéletességben, sem a megjósolható teljességben. Az ezredfordulón nagyszámú kommunikációs szintér funkcionál, egy beszélő általában több beszélőközösség tagja (KISS 1995; WARDHAUGH 1986/1995). A különböző beszélőközösségek nyelvváltozataira jellemző többek között: a) a csoportazonosság; b) a nyelvi alaki jellegzetességek; c) a csoportspecifikus konceptualizáció, ennek következtében specifikus szemantikai reprezentációk; d) a viszonyítottság, a változatok egymáshoz mért funkcionálása, az aktuálisan használt nyelvváltozat helyzeti funkcionálása. A nyelvjárások éppúgy betagozódni látszanak ebbe a dinamikus hálózatba beszélőik által, mint a sztenderd.

A nyelvjárások a legrégebben és a legnagyobb mértékben konvencionált szemantikai és morfofonológiai rétegeken alapulnak ma is. A nyelvjárásokat a hagyománytartás, a viszonylagos időbeli állandóság jellemzi, de nem kívánják a kodifikálást. Ebből ered – többek között – a nyelvjárások, a népnyelv mai beszélők számára is tapasztalható hagyományos, értékes jellege. A sztenderd (amely szintén alakul történetileg) művelői a nyelvjárás hálózat szemantikai reprezentációit felhasználva kiterjesztették a magyar nyelv jelentéshálózatát, azaz szemantikai rendszerét, továbbá kiejtésében az eufónia egyes jellemzőit érvényesítették. A sztenderd beszélői viszonylagos időbeli állandóságra és kodifikálásra törekzenek, de ez csak részben sikeres. Egyúttal a magas fokú intellektualizációhoz, kategóriaalkotáshoz és

reflexivitáshoz, önreflexivitáshoz kötöttsége folyamatos nyelvalkotásban nyilvánul meg. Az újabb városi népnyelvi változatok erőteljesen átalakítják és alkotják az örökölt vagy az általuk használt nyelvváltozatok fonológiai és szemantikai reprezentációit, bár eljárás módjaik nem különböznek alapvetően a régiektől. E változatok beszélői kerülnek az időbeli állandóságot és elutasítják a kodifikálást.

8. Az eddigieket előfeltételezve a népnyelv – irodalmi nyelv kettősségben egyetlen, bár alapvető tényezőre összpontosítok a továbbiakban. Ez a tényező a jelentés, a népnyelv – sztenderd föltételezett szembenállás leírásában. Három példát mutatok be, rövid jelentéstani elemzéssel. A három példa jelentősége elsősorban abban áll, hogy a nyelvi szerkezetek jelentései, az azokat megalapozó fogalmi struktúrák kidolgozottságuk eltérő részleteiben is általánosak a különböző változatokban. A történeti és szociolingvisztikai megoszlás, illetve a jelentéstörténeti változás e nyelvi jelenségek használatában nem írja át a szemantikai alapokat (a jelentésváltozásra l. BLANK–KOCH eds. 1999; HADROVICS 1992; LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 1985; TRAUGOTT–DASHER 2002). A sztenderd változatbeli szemantikai kiterjesztések („új jelentések” létrehozása) alterált replikációk a sztenderd beszélői részéről, de az alterálás (itt: a szemantikai kiterjesztés) a népi kategorizáció szemantikai elvein és sémáin alapul, amelyek részben egyetemesek, részben a magyar kultúrára jellemzően specifikusak. Lényegében ezt a belátást támasztják alá BENKŐ (1988) és HADROVICS (1992) szemantikai elemzései, KARÁCSONY (1938) és MÉSZÖLY (1982) leírásai.

A) Az első példa egy igen egyszerű fogalom nyelvi leképezése és kiterjesztése, történetileg és szociolingvisztikailag egyaránt. A fizikai tárgyakon végzett emberi tevékenység egyik leggyakoribb formája a tárgyak megfogása, megragadása. Ezt a tapasztalati alapú fogalmat folyamatként ki lehet fejezni igével:

(1) *fog* 'kézben tart'

Dologként feldolgozva ki lehet fejezni főnévvel:

(2) *fogás, tartás, megragadás*

Ez a fogalom ősi, miképp az azt jelölő szó is a magyarban (vö. TESz.). Népi kategorizáció eredménye abban az értelemben, hogy írásbeliség és sztenderd nyelvváltozat nélküli nyelvközösség szellemi terméke, teljesítménye. Olyan nyelvközösségé, amelynek nyelvhasználatában föltehetőleg voltak funkcionális változatok (például mindennapi és ünnepi regiszter), de ennek nem volt és nincs jelentősége a FOGÁS fogalmának kidolgozásakor. A *fog* igének igen sok származéka jött létre különböző szemantikai eljárások révén, legtöbbjük a sok évszázados, paraszti alapú magyar kultúra fogalomképzése során, pl. *fogad, fogadalom, fogadás, fogadkozik, fogadó, fogan, fogás, fogat, foglal, foglaló, fogó, fogós, fogság*.

A *fog* igének és származékainak egy olyan jelentéskiterjesztése is megvalósult, amely a megértéssel kapcsolatos. A magyar nyelvben számos olyan kifejezés használatos, amely a *fog* és a *megért, tud* szavak által jelölt fogalmakat összekapcsolja,

pl. *átfog, egybefog, felfog, megfog, összefoglal, megragad* (vmit, vminek a lényegét), *tapint* (az elevenére, a lényegre), *rátapint* (a lényegre). Valaki lehet gyors vagy lassú felfogású, fogékony lehet valamire, felfogása megismerhető. És egy megértendő szöveg vagy esemény lehet felfogható vagy felfoghatatlan. Történeti példák akadnak bőven:

(3) *A mit elmédben akarsz fogni, bé venni, olvasd el gyakorta*

(Joh. Amos Comenii *Janua linguae latinae...* 1643: 156)

A magyar nyelvben – miképp számos másban – a FOGÁS fogalma a MEGÉRTÉS, a FOGALOMKÉPZÉS fogalmának megértését segíti, metaforikus leképezésben. Ennek a leképezésnek az egyik legfontosabb összetevője a KONTROLL, az ELLENŐRZÉS fogalma: a metaforikus forrástartományban a kézbentartás, a fogás a kézben tartott fizikai tárgy feletti ellenőrzést, a róla való közvetlen, tapasztalati tudást jelöli, míg a céltartományban a fogás a mentálisan feldolgozott jelenségek feletti ellenőrzést, a róla való közvetett, elvont tudást jelöli (I. SWEETSER 1990; TOLCSVAI NAGY 2001). A MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben a következőképpen jellemezhető:

forrás:	cél:
a) egy ágens (prototipikusan emberi lény)	a) ágens (prototipikusan emberi lény)
b) megfog vagy megérint (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy ezt nem tudja)	b) mentálisan megragad vagy megérint, azaz megért (vagy nem ért meg vagy nem tud megérteni)
c) egy fizikai tárgyat	c) valamilyen helyzetet, összefüggést

Ez az – egyébként egyetemes – fogalmi leképezés a magyar nyelv történetében szintén alapvetően népnyelvi fejlemény (ÚMTsz. 2: 465, 'tud, tanul, elsajátít vmit').

A *fog* ige megértéssel kapcsolatos kiterjesztéseinek egyike azonban egyértelműen tudatos alkotás eredménye, tehát reflexíven kategorizációs, kodifikációs, sztenderdizációs művelet eredménye. A *fogalom* főnév a nyelvújítás során keletkezett (első adata 1828-ból való), mesterséges szóalkotás eredménye (TESz.). A *fogalom* főnév szóképzéssel a latin *conceptus* szemantikai mintája alapján keletkezett: e szó a *concipere* 'összefog' származéka. Másik morfológiai és szemantikai sémája a német *Begriff* volt, amely a *begreifen* 'felfog, megragad' származéka. A *fogalom* főnév jelentésszerkezetének legfontosabb összetevője a FOGÁS és a MEGÉRTÉS fogalmának metaforikus összekapcsolása. E jelentésben a megértett dolog, a feldolgozott jelenség a fogalom, amely „kéznél van”, azaz mentálisan hozzáférhető, ezáltal a világ egy része ellenőrizhető.

Hiába számít tükörfordításnak a *fogalom* szó, pontosan megfelel a magyar népi fogalomképzésnek szemantikailag, fogalmi alapjában (I. TOLCSVAI NAGY 2009). A sztenderdben a kodifikálók számos nyelvjárási eredetű morfofonológiai és lexikai

variabilitást rögzítettek, míg szemantikailag, azaz a hagyományozott társas megismerési keretekben nagymértékben illeszkedtek a korábbi konceptualizációs mintákhoz. A népi és az „irodalmi”, a sztenderd közös szemantikai alapon áll. A népi illeszkedés egy adattal mutatható be (ÚMTsz. 2: 467):

(4) *Gyënge fogalma van a számolásó.*

Az azonos kognitív alapról való történeti funkcionális kiterjesztés egy jellemző példáját lehet a mai spontán beszélt nyelv városi populáris változatában fölismerni. A *fog* ige ’megért’ jelentésének egy újabb változata a régebbiek újra feldolgozása lehet, de legalább ilyen mértékben a korábbitól független szemantikai kiterjesztés:

(5) *Fogod? ’érted?’.*

Mindegyik nyelvi fejlemény átlépte saját pragmatikai és szociolingvisztikai vagy stilisztikai határait, és általánosabb használatúvá vált.

B) A második példa az igekötős ige jelentésszerkezete (kognitív szemantikai elemzését l. TOLCSVAI NAGY 2005). Az igekötő történetileg és a mai nyelvtudás szerint is elsődlegesen irányt jelöl:

(6) *kimegy, bejön, elfut*

A tér érzékelése és feldolgozása az emberi megismerés egyik legalapvetőbb tevékenysége. E megismerési műveletek kiindulópontja a megismerő ember saját teste: saját testünkéből kiindulva szemléljük saját magunk és más dolgok térbeli elhelyezkedését, a földi tömegvonzás körülményei között (erre vö. LAKOFF 1987; ROHRER 2007). Az is jól tudott tény, hogy az igekötők irányjelölő jelentése általánosságban kiterjesztődött, például az igék befejezetté alakításával:

(7) *kijelöl, befejez, elolvas*

Az igekötők elsődleges jelentései népi megismerésen, népi kategorizáción alapulnak, nem az euklidészi geometrián vagy a Newton-féle mechanikán. Ez a megfigyelés segíti megválaszolni azt a ritkán fölített kérdést, hogy miképp terjedhetett el az igekötők kialakulása lényegében szociolingvisztikai korlátok nélkül, egy – mai szemmel – lassú és körülményes működésű kommunikációs hálózatú nyelvközösségben, elsősorban az ómagyar korban. Márpedig az igekötők folyamatosan gyarapodtak, jelentésük egyre kiterjedtebb lett. A Halotti Beszédben a *meg* igekötő már csak grammatikalizált jelentésben funkcionál. Egy nyelvjárási tagolt, az egyes régiók között viszonylag kevés mindennapi nyelvi érintkezésű nyelvközösség nyelvhasználata alakította ki mindezt.

Az egyetemes jellegű térmegismerésnek egy nyelv- és kultúraspecifikus mintája alakult ki: irány + folyamat/esemény. Ez a szemantikai szerkezet közvetlen tapasztalatokon alapult, és nem függött (ma sem függ) nyelvjárások közötti hangtani, alaktani különbségektől, mégis nyelvjárási, azaz népnyelvi eredetű volt. Ez a sze-

mantikai szerkezet a magyar nyelv történetének elmúlt évszázadaiban folyamatosan termékeny volt, a szemantikai kiterjesztések mindig újabb változatait létrehozva. Ezek között számtalan erősen elvont, intellektualizált fogalom is található, amelyek a sztenderd változatban alakultak ki:

- (8) a) *beragyog*
- b) *berekeszt*
- c) *behív (számítógépen)*
- d) *bejelent*

Populáris városi nyelvváltozatokban hasonló fejlemények tapasztalhatók egy más fogalmi irányban (LADÁNYI 2007: 276, 279):

- (9) a) *befél* 'elkezd nagyon félni'
- b) *belassul* 'nagyon lelassít'
- c) *belazít* 'teljesen kilazul'

En utóbbi szerkezetekben a *be* igekötő további deszemantizációja mutatható ki: a *meg* igekötőhöz hasonlóan egyre elvontabban a perfektuálást fejezi ki, más, szintén sematikus tartalom (például az intenzitás) mellett. Az igekötő sokféle módon absztrahált jelentéseinek további kiterjesztése egy nem sztenderd, nem feltétlenül magas intellektuális igényű szociolingvisztikai tartományban történik meg. Az igekötő + ige szemantikai alapszerkezetében nincsen népnyelv – irodalmi nyelv törés (a stilisztikai és szociolingvisztikai megoszlás itt másodlagos), és nem is egyszerű hatás vagy átjárás tapasztalható. Inkább az elvont fogalmak tapasztalati alapú, metaforikus eredetű leképezése megy végbe, amelynek egy nyelv- és kultúraspecifikus megvalósulása az igekötő + ige jelentésszerkezet.

C) A harmadik példa a tegezés és magázás/önözés szemantikája. Ismeretes, hogy a megszólítások a magyarban a tegezés és magázó formák megkülönböztetésén alapulnak. Alapbeállításban a tegezés elsősorban a bizalmas viszony jelölője és létrehozója, a magázás a formális viszonyé.

E szembenállás mindamelllett nem két, egymástól elkülönülő nyelvi forma elmentéte, hanem egy tágabb fogalmi szerkezet különböző megvalósulása. A *te* és a *maga/ön* mindig az *én*-hez viszonyul. A prototipikus nyelvi interakció beszédhelyzetében két ember beszélget valós térben és valós időben, közvetlenül érzékelve egymást és környezetüket. Ebben a résztvevők által megértett beszédhelyzetben a mindenkori beszélő az „én, itt, most”. Ez a szöveg nézőpontszerkezetében a referenciális középpont, az origó (vö. BÜHLER 1934; LEVINSON 1983). A beszélő saját magát egyes szám első személyben megnevezve deiktikusan saját magára mutat. A második személyű *te* a beszélőhöz képest a közelben lévő megszólított. A harmadik személyű *ő* a beszélőhöz képest a távolban lévő említett. A résztvevők által megértett beszédhelyzetben a lehetséges résztvevők egy elvont, feldolgozott térben helyezkednek el, amelyben a beszélő a kiindulópont, a többiek hozzá képest helyezkednek el közel vagy távol. A beszélő úgy konstruálja meg szövegének jelentését, hogy a megszólítottat közeliként értelmezi, az említettet távoliként.

A XVI. századtól a megszólítások udvariassági variabilitása növekedett a magyarban a jelzett elvont térfogalom belül. A második személyű *te* közelsége a megszólításban a bizalmasabb viszonyt kezdte leképezni, a formailag harmadik személyű *maga* és később az *ön* távolsága szintén a megszólításban (tehát nem említésként) a formálisabb viszonyt. A megszólítások elvont térstruktúrája átalakult, bonyolódott, úgy, hogy az a teljes magyar nyelvközösségre kiterjedt, népi és magas elkülönülése nélkül. A XX. század második felében a tegezés elterjedése a beszédhelyzet és a nézőpont elvont térszerkezetét ismét átalakította. A magázás/önözés háttérbe szorítása mellett a tegezés újabb funkciókat kezdett betölteni.

Szociolingvisztikai adatok alapján az egyik ilyen funkció a nem egyenrangú, bizalmas viszonyban jelenik meg, szolidaritást kifejezve (főképp azonos korúak között), egy másik funkció az egyenrangú és távolságtartó viszonyban érvényesül (például családon belül különböző korosztályok, nemzedékek között) (DOMONKOSI 2002: 192–7). Az én (E/1) – közel (E/2) – távol (E/3: maga/ön – ő) egyszerű sor két változatának a helyére az én – közel (E/2) – formálisabb (E/2) – semleges (E/2) – távol (E/3) sor került, pontosabban: a beszélői középponthoz képest több E/2 funkció kapcsolódik sugaras szerkezetben.

Más fogalmi és szemantikai lehetőségek is lettek volna a megszólított közeli vagy távoli jellegének jelölésére. Az elvont térbeli elhelyezés tagolása és módosítása úgy történt meg, hogy az nem a népnyelv és sztenderd törésvonala mentén mutatott változatokat. A szociolingvisztikai variabilitás megoszlása ugyanabban az énközpontú elvont térben, egyaránt a közel – távol fogalmi konstruálásán alapul.

9. Összegzésként azt lehet megállapítani, hogy a fogalmi konstruálás módjai, vagyis egyes jelenségek megértő feldolgozása és fogalmi szerkezetbe rendezése és e fogalmak jelentésként való használata nem kapcsolódik kizárólagosan szociolingvisztikai nyelvi változatokhoz, főképp nem a népnyelv – sztenderd megoszláshoz. A konstruálások hasonló módja erősen különböző közösségi funkciókkal is megvalósul. Az előadás címében a *kognitív egység* kifejezés ezt a tényezőt jelöli, amely a magyar nyelvközösség és a magyar nemzeti közösség egyik legfontosabb összetartó cselekvési tere. Ez nem zárja ki a közösségileg kötött nyelvváltozatok közötti szemantikai különbségeket, de nem is teszi végtelensé.

A nem tudatos vagy reflexív megismerés folyamatosan, egyetemes és kultúra-specifikus megismerési sémákkal történik. A kulturális kumuláció közösségi alapú megismerési mintákat ad, amelyek elvontabb szellemi műveletekben is működnek. A mindennapi megismeréssel párhuzamosan jellemző az intellektualizáció, vagyis a társas jelentésképzési folyamatok egy részének utólagos tudatosítása vagy előzetes megtervezése, irányítása. Ez utóbbi folyamatok azonban nem kizárólag a sztenderd vagy sztenderdhez közeli és magas műveltségű beszélőközösségekben, nyelvhasználati színtereken és regiszterekben érvényesülnek az ezredfordulón.

Emellett a társas jelentésképzés művelődési, közösségi feltételei történetileg átalakulnak. Miközben a feldolgozás kognitív sémáiban nem történik jelentős változás, a feldolgozás módjai állandóbbak, a megismerésben előtérbe kerülő fogalmak terén jelentősek a módosulások. A XIX. század előtti korokban a paraszti élet ismeretrendszere határozta meg a társas jelentésképzés tapasztalati alapját, a XIX. század

zad elejétől mindinkább a városi polgári élet, a Bildung, a műveltségi eszmények, majd az ezredfordulón a kommunikáció, a média. Ha egyáltalán elvesztettünk valamit kulturálisan, akkor az itt történt.

A sztenderd a korábbi, itt elemzett értelmező modellek szerint kidolgozottságával, kifinomultságával vált ki a nyelvjárások közül. Ez föltehetőleg igaz is volt. Az elmúlt évtizedekben azonban ez is megváltozott: a morfofonológiájában nyelvjárási vagy városi populáris beszéd szemantikai kidolgozottsága (fogalmi teljesítményének mértéke és minősége) igen jelentős lehet, a sztenderd beszéd pedig a megismerésben akár sekélyes, felszínes, bulvár.

A modernizációs folyamatok eredményeként kialakított, a magas kultúrát alkotó és képviselő sztenderd nyelvváltozat nem a célelvű történelem végállapota, hanem az önreflexív és önmagát folyamatosan megalkotó nyelvközösség teljesítménye. Az európai típusú kultúrákban fölismerhető történeti szakasz a nyelven túlmutató kultúra- és társadalomszervező fejlemény, amely az ezredfordulón lezárulóban van, és a további alakulástörténet egy megalapozója.

E folyamatok, vagyis a nyelvjárások története, a sztenderd későbbi kialakulása és funkcionális variálódása és a városi populáris változatok párhuzamos megjelenése a magyar nyelv és nyelvközösség életerejét, autentikus teljesítményre való képességét jelzik, és nem a hanyatlást vagy a pusztulást. A magyar nyelv kognitív szemantikai alakulástörténete évszázadok óta az európai kulturális folyamatok alkotórészeként valósul meg. „A hazai nyelv művelését”, „a jövő határozatlan nyitottságába mutató” társas jelentésképzést a legszélesebb értelemben az előadásban vázolt tapasztalati tér és elváráshorizont figyelembevételével lehetséges tovább folytatni. A beszélő szólal meg, és általa, általunk beszél a nyelv, mindig egy kissé újraalkotva.

Kulcsszók: népnyelv, sztenderd, kognitív szemantika, konstruálás, nyelvtörténet, magyar nyelv.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Bp.
- BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., Usage-Based Models of Language. CSLI Publications, Stanford (California), vii–xxviii.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT E. Hrsg. 1982. Dialektologie. Ein Handbuch der deutschen und allgemeinen Dialektforschung. HSK 1. Vol. 1. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BESCH, WERNER – BETTEN, ANNE – REICHMANN, OSKAR – SONDEREGGER, STEFAN Hrsg. 1998. Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Auflage. 1. Teilband. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BLANK, ANDREAS – KOCH, PETER eds. 1999. Historical Semantics and Cognition. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BLUMENBERG, HANS 1957/1994. Történelem és eszkatológia. Atlantisz, Bp.
- BÜHLER, KARL 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Fischer, Jena.

- CROFT, WILLIAM 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. DE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- GADAMER, HANS-GEORG 1960/1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp.
- GADAMER, HANS-GEORG 1969/1994. *Az üres és betöltött időről*. In: UŐ, *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Bp., 85–110.
- GARVIN, PAUL 1993/1998. *A nyelvi sztenderdizáció*. In: TOLCSVAI NAGY G. szerk., *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas, Bp., 87–99.
- GEERAERTS, DIRK 1997. *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- GROBER-GLÜCK, GERDA 1982. *Die Leistungen der kulturmorphologischen Betrachtungsweise im Rahmen dialektgeographischer Interpretationsverfahren*. In: BESCH et al. Hrsg. 1982: 92–106.
- GYÁNI GÁBOR 2003. *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 1998. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a 2. világháborúig*. Osiris, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORVÁTH JÁNOS 1908/1976. *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*. In: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 13–49.
- KARÁCSONY SÁNDOR 1938. *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Exodus, Bp.
- KELLER, RUDI 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Francke Verlag, Tübingen.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Bp.
- KOSELLECK, REINHART 1979/2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LEVINSON, STEPHEN C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 1985. *On semantic change in a dynamic model of language*. In: FISIÁK, JACEK ed., *Historical Semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 297–323.
- LUCKMANN, THOMAS 1982. *Gesellschaft und Sprache: Soziologie und Dialektologie*. In: BESCH et al. Hrsg. 1982: 1568–79.
- LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- MÉSZÖLY GEDEON 1982. *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- MILROY, JAMES – MILROY, LESLEY 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. Routledge & Kegan Paul, London.
- PAIS DEZSŐ 1953. *Az irodalmi nyelv*. MTA I. Osztály Közleményei 4: 425–66.
- PAUL, HERMANN 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer, Halle.

- VON POLENZ, PETER 1998. Deutsche Sprache und Gesellschaft in historischer Sicht. In: BESCH et al. Hrsg. 1998: 41–54.
- RADDEN, GÜNTER – DIRVEN, RENÉ 2007. Cognitive English Grammar. John Benjamins, Amsterdam– Philadelphia.
- REICHMANN, OSKAR 1998. Sprachgeschichte: Idee und Verwirklichung. In: BESCH et al. Hrsg. 1998: 1–41.
- ROHRER, TIM 2007. Embodiment and Experientialism. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 25–47.
- SIMONYI ZSIGMOND 1903. Helyes magyarság. Nyelvészeti füzetek 8. Athenaeum, Bp.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905². A magyar nyelv. Athenaeum, Bp.
- SWEETSER, EVE 1990. From Etymology to Pragmatics. Cambridge University Press, Cambridge.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY szerk. 2007. A magyar irodalom története 2. Gondolat Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A nyelvi norma. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2001. Conceptual metaphors and blends of “understanding” and “knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004a. Nyelv, érték, közösség. Gondolat, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004b. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007a. 1813. A nyelvi és irodalmi ízlés vita nagy, nyilvános szakasza. *Mondolat*. In: SZEGEDY-MASZÁK szerk. 2007: 40–56.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007b. 1846. Megjelenik az első akadémiai nyelvtan, A’ magyar nyelv’ rendszere. Az irodalmi nyelv. In: SZEGEDY-MASZÁK szerk. 2007: 272–86.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A tükörfordításról, kognitív szemantikai nézőpontból. In: MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY szerk., *Fordítás – kétnyelvűség. Tanulmányok a fordítás elméletéről és gyakorlatáról, valamint a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 7–15.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. A „népnyelv” a magyar nyelv történeti értelmezéseiben. In: SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk., *Foklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Bp., 15–27.
- TOMASELLO, MICHAEL 1999/2002. Gondolkodás és kultúra. Osiris, Bp.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WARDHAUGH, RONALD 1986/1995. Szociolingvisztika. Osiris–Századvég, Bp.
- WHITE, HAYDEN 1973. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Cognitive unity and functional change in the history of the Hungarian language

The paper discusses a long-term socio-cultural and semantic factor in the history of the Hungarian language. The relationship between the vernacular (the system of traditional dialects) and the standard has been interpreted by influential theoretical and historical works as a tragic opposition. According to these theories, on the one hand, one finds the vernacular as the ancient and pure source

of the language without the achievements of modernization; on the other hand, there is the standard, the result of reflexive codification for the high intellectual demands of modernization, but losing the purity of the vernacular. In the paper the author argues for the cognitive unity of these (and other) variants of the Hungarian language. These variants have common semantic and cognitive bases. After analyzing the relevant theoretical frameworks, the paper demonstrates in the last section through empirical data that the diverse ways of conceptual construal, and the semantic use of the construals are not linked sociolinguistic variants, above all those of the vernacular–standard distinction, but function according to the same cognitive principles.

Keywords: vernacular (system of dialects), standard, cognitive semantics, construal, linguistic history, the Hungarian language.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR